¡FUGINT DE LES BOMBES!

ESTUDI INTRODUCTORI

Tot al llarg del segle XIX, el teatre dedicat a commemorar, exaltar o recordar determinats fets polítics, va atényer un desenvolupament molt important. Obres de circumstàncies en la seua gran majoria, poques vegades van assolir repercussió o van ser representades fora del seu estricte moment històric. No totes les obres, però, eren menyspreables: el geni de Josep Robrenyo va deixar-se notar, per exemple, a obres de *circumstàncies* com *L'hermano Bunyol* (1835), dedicat a satiritzar els carlins. De forma semblant, la Guerra del Marroc va despertar el patriotisme, potser una mica adormit anys enrera (és curiós com les guerres americanes no semblen produir una literatura d'exaltació espanyolista a les nostres terres) dels nostres escriptors. Es el moment que Frederic Soler *Pitarra* escriu obres com *La botifarra de la llibertat* i *Les píldores de Holloway* (totes dos de 1860), on barreja amb especial efectivitat un humor directe (i una mica escatològic, fins i tot) amb l'exaltació dels voluntaris catalans amb Prim al seu cap. Al teatre valencià, un equivalent més esvaït d'aquest teatre polític el representaria Rafael Maria Liern, dramaturg de la burgesia valenciana dels anys cinquanta, qui escriurà un *apropòsit* musicat sobre el mateix tema: *La toma de Tetuan* (1861). Tanmateix, serà als anys immediatament posteriors a la Revolució de 1868 quan els conflictes polítics i socials s'aguditzen, i –en conseqüència– quan es desenvolupe un teatre polític de circumstàncies. Així, Francesc Palanca i Roca ens oferirà una dilogia d'extraordinari valor polític, sociològic i, fins i tot teatral, sobre l'aixecament republicà de 1869: *El ocho y el diez de Octubre* (dies de l'aixecament) i *¡Valencianos con honra!* (1870). El fet que siguen escrites en castellà, per altra banda, ja n'és, de significatiu. No volem entrar, però, en més profunditat en aquestes obres, ja estudiades a altre lloc [1], tot i que no ens resistim a insistir en el fet que aquests anys són particularment interessants des del punt de

[1] J. Ll. Sirera, «Teatre polític al País Valencià (1868-1936). Algunes notes». *La Rella*, n.° 6 (1988), pp. 57-72.

vista del teatre polític: a les obres de Palanca, caldria afegir també les de tipus més teoritzant de Constantí Llombart, o aquesta que ara ens ocupa.

En el present cas, nogensmenys, trobem un element potser no gaire estudiat. Ens referim a la visió tremendament ambígua que se'n desprén. I és que mentre les obres de Palanca i Roca defenen una concepció política inequívocament republicana (un republicanisme, per cert, absolutament moderat malgrat recórrer a les armes per defendre el seu ideari), Escalante, Balader i Ovara saberen nadar i guardar la roba. Nadar, perquè és palés que amplis sectors de la petita burgesia valenciana, molt vinculada al republicanisme, no deixaven de sentir-se identificats amb el somni cantonalista, auspiciador d'una utòpica República Federal bastida de baix a dalt. Les actituds crítiques d'intel·lectuals republicans com Constantí Llombart[2], fet i fet, no anaven tant contra el substrat federalista del cantonalisme com contra la inoportunitat d'un aixecament que tenia lloc en uns moments particularment difícils per a l'existència de la primera República espanyola (amenaçada per restauracionistes i carlins). Guardar la roba perquè, al capdavall, aquell aixecament a més d'inoportú era il·legal i una font de possibles desordres que podien fer perillar les propietats: era coneguda l'adhesió al moviment cantonalista dels internacionalistes, per exemple; i no sols a Alcoi.

Davant aquest dilema ja hem dit que la solució adoptada va ser extraordinàriament hàbil: els cantonalistes (representats pel personatge de Ramonico) són contemplats amb evident simpatia: ells són, al capdavall, tan amants de l'ordre i tan defensors de la propietat privada com els que més (els versos 611-620 són tremendament aclaridors a aquest respecte), però la seua causa produeix entre els valencians senzills una desbandada generalitzada. I és que tota aquesta gent només busca –per damunt de tot– la pau i l'estabilitat. Una pau que tanca –en aclaridora expressió– una *rebel·lió sense desmans* (v. 733) feta entre germans. Els valencians, així, resten exaltats a aquesta obra perquè han sabut defendre netament (volem dir: sense tocar l'estructura sòcio-econòmica de la societat) els seus ideals; i perquè han sabut recóneixer que per damunt d'idealismes més o menys exultants impera un savi –i compartit per tothom– desig de pau (vv. 735-736).

* * *

Un altre element que fa particularment interessant aquesta obra és el fet de tractar-se d'una obra a tres mans. I mans particularment capacitades, com són els casos de Balader i el propi Escalante. No tenim la intenció de fer un estudi exhaustiu de les diferències formals entre les aportacions d'uns i altres que podríem rastrejar al llarg del text (tot i que a les

[2] Constantí Llombart, *Trece días de sitio o los sucesos de Valencia* (1873). Publicat com a *Crònica de la revolució cantonal*, amb introducció de Rafael Aracil. València, Tres i Quatre, 1973.

notes fem algunes indicacions al respecte); tanmateix, no podem deixar de fer-ne esment de fets com l'absolut i abassegador predomini del romanç (684 dels 736 versos del total de l'obra), excepció feta de l'última escena; o que vuit de les catorze escenes s'inicien amb un canvi d'estrofa (millor dit: de rima, car es tracta de romanços), cosa que fa pensar en una redacció autònoma de les escenes... Anotarem, en fi, un tret important pel que respecta a la configuració lingüística dels personatges: la destacada presència dels qui deformen el valencià (recurs indubtablement còmic al que Escalante sembla recórrer cada cop més), cosa que contrasta amb les reticències de Seledonio respecte a Martines pel fet que aquest parla en *estranquero* (v. 26), possible retret que ens remetria a un progrés ostensible en la castellanització de la societat valenciana. Clar que açò no deixa de ser una suposició nostra. L'esquema mètric, extraordinàriament senzill com ja hem avançat, és el següent:

vv.	1- 48	Romanç en	*é*	*o*	vv. 587-684	Romanç en	*à* *e*
	49-102	Romanç en	à		685-726	Redondilles	
	103-178	Romanç en	*é*	*a*	727-730	Quarteta	
	179-216	Romanç en	*ú*		731	Lliure	
	217-514	Romanç en	*à*		732-736	Quintilla	
	515-586	Romanç en	*ó*	*a*			

I percentualment caldrà tenir en compte que el romanç en *à* representa, amb els seus 352 versos el 47,8 % del total.

* * *

Aquesta obra, potser pel fet de l'autoria compartida, o perquè els successos al·ludits no eren com per recordar-los amb simpatia en uns moments on la Restauració començava a prendre forma tangible, no va ser editada al seu moment i –en conseqüència– només disposem del text de les *Obres Completes (OC* a les notes textuals).

¡FUGINT DE LES BOMBES!

Cuadro valenciano en un acto

en colaboración, de los señores

Don J[oaquín] B[alader][1], * don E[duardo] E[scalante][2] y don J[osé] O[vara][3]

Representado por primera vez con extraordinario éxito en el teatro del Circo Español[4], a beneficio de doña María Agostí[5], la noche del 3 de Septiembre de 1873.

REPARTO

PERSONAJES	ACTORES
Manuela	Doña. María Agostí.
Mariana	» Josefa Valero.
Genoveva	» Salvadora Huertas.
Una mujer	» Filomena García.
Tío Súria	Don Juan Aparicio.
Seledonio	» Manuel Llorens.
Martínez	» Francisco Huertas.
Ramonico	» Juan Colom.
Hombre 1.°	» Pascual Gómez.
Hombre 2.°	» José García.

Varios grupos y curiosos de ambos sexos.

* Les notes textuals i crítiques d'aquesta obra es troben a les pp. 1081-1084.

ACTO ÚNICO

La escena representa un paisaje pintoresco en un pueblo de la provincia de Valencia, inmediato a la capital. Dos barracas colaterales en primer término; en segundo, un terraplén de vía férrea [6]*, y en el foro selva* [7]*. Árboles en el proscenio. Al levantarse el telón empieza a amanecer* [8]*.*

ESCENA PRIMERA

Martínez y al poco Seledonio.

MARTÍNEZ. ¡Bah! Ya empiesa a amaneser. *Saliendo por la puerta de la barraca de la izquierda.*
¿Qué tendremos hoy de nuevo?
No puede vevirse así;
siempre está uno temiendo...
SELEDONIO. *(Por la puerta opuesta)*
¡Vorem hui que hi ha de nou!
Jo estic en que este bureo [9]...
[Apart] ¿Qui serà este matiner?
MARTÍNEZ. *[Apart]* ¿Un hombre? ¿Qué será
tan temprano? *[Alt]* Buenos días.
SELEDONIO. *[Apart]* ¡El botiguer!
MARTÍNEZ. *[Apart]* ¡El tornero! [10] *Reconociéndose.*
SELEDONIO. *[Apart]* ¿Sabia jo que era ell?
MARTÍNEZ. *[Apart]* ¡No poder mudar de puesto!
[Alt] Diga usté: ¿yo he saludado?
SELEDONIO. Sí, señor.

MARTÍNEZ. Pues me arrepiento.
SELEDONIO. Muchas grasias; no hay de qué;
la criansa es lo de menos.
MARTÍNEZ. Después no quieren que yo
reniegue de unos susesos
que ajuntan así las clases.
¡Maldito encantonamiento! [11] *Breve pausa.*
¿No estaba usté en Alacuás?
¿Por qué se vinió a este pueblo?
SELEDONIO. ¿Y usté, que es de Bocairente?
MARTÍNEZ. ¿Qué quiere desir con eso?
SELEDONIO. Que para darse de lustre
nos habla aquí en estranquero.
MARTÍNEZ. Yo lo que hablo es l'español
qu'es lengua que da respecto,
y estuví pa ser marqués...
SELEDONIO. ¿Cuándo?
MARTÍNEZ. No hase mucho tiempo.
SELEDONIO. Si es eso, en su botigueta,
los qu'entran por dos dineros
de claveles [12] y canela,
li darian tratamiento.
Pues ha de saber ustet
que a mi hijo, en el bateo
le nomenaron *barón* [a].
No li haga, pues, tanto el tieso.
MARTÍNEZ. Si le pillara una bomba
en las barricadas... pero...
¿Por qué no está usté con él?
SELEDONIO. Porque él no está aquí, por eso.
MARTÍNEZ. Se acabaron las rasones.
SELEDONIO. Ja hu ha dit jo, desde luego.
I a parlar en valencià,
la llengua dels meus agüelos [13].
MARTÍNEZ. *[Apart]* Pues por aquí vienen grupos.
SELEDONIO. *[Apart]* Avejam que saben estos.

ESCENA II

Los mismos; algunos grupos de hombres y mujeres, con líos y colchones, etc[étera].

SELEDONIO. ¿Vostés vénen de València?
MUJER 1.ª Sí, senyor.
MARTÍNEZ. ¿Qué hay por allá?

MUJER 1.ª Oi, mire, no res.
SELEDONIO. ¿No res?
MUJER 1.ª Hasta les dotze han donat
llicència per a que puguen
traure roba i matalaps.
SELEDONIO. ¿No diu que estaven en guies
d'arreglo?
MUJER 1.ª ¡Què han d'arreglar!
HOMBRE 1.º Ara escomença la cosa
de ferm.
MUJER 1.ª Allò va pe'a llarg.
SELEDONIO. Lo que jo dia.
MARTÍNEZ. ¡Canario! [14]
MUJER 1.ª Ja pre[te]nguérem a Nadal
estar tots a casa.
MARTÍNEZ. Ostet
nos acaba de escuallar.
¿Pues no han llegado más tropas?
HOMBRE 1.º ¿I d'a on si no n'hi ha?
SELEDONIO. Lo que jo diguí: el govern
se troba sinse un soldat.
HOMBRE 2.º Pues diuen que hui a les dotze [b]
escomençarà l'atac.
SELEDONIO. ¿Hui a les dotze?
HOMBRE 2.º Sí, sinyor.
Només estan esperant
una columna de tropa
que ve per ací.
MARTÍNEZ. ¡San Blas!
SELEDONIO. Lo que jo diguí: el Govern
té forces d'a on tirar mà,
y de un seco sin llover [15]
emboca deu mil soldats.
Mira si jo em recelava
que este seria el seu pas.
MARTÍNEZ. ¿Y ustet ha oído desir
que por aquí bajarán
las tropas?
MUJER 2.ª No tinga por;
les ha vistes en Montcà
un cosí meu.
Yéndose.
MARTÍNEZ. Oiga...
SELEDONIO. Atenga...
MUJER 2.ª Tinc pressa.
Vanse [todos].
SELEDONIO. No serà estrany.
Jo sempre he dit que ací estàvem

segurs del tot.

MARTÍNEZ. Cada cual
dise su cosa, y no sabe
uno por dónde pegar.
¡Si se encuentran en el pueblo
y hay un choque, y hasia acá
dirigen un metrallaso...!
¡Santísima Trinidad,
entre dos fuegos nos cogen!

SELEDONIO. Home, no amotine tant.

MARTÍNEZ. ¿Y en dónde nos refugiamos?
Esta barraca es capás
que a la primer niñolada [16]
que suelten se abra en canal.

SELEDONIO. Home, calle, que les dones,
si l'ouen, s'espasmaran.

MARTÍNEZ. Señor mío, yo no hablo
con usted, ni ahora...

SELEDONIO. Ni mai.

ESCENA III

Los mismos. Manuela y Genoveva.

MANUELA. Martínez, ¿has adquirido
notisias?

MARTÍNEZ. No son muy buenas.

MANUELA. Mira, aún sale gente.
Señalando al camino.

MARTÍNEZ. Han dado
permiso para que puedan
hasta las doce sacar
ropas y colchones.

MANUELA. ¡Veas!
Bien podía yo haber ido
con la chica, y más que fueran
las marfeguitas vasías
y un colchón...

MARTÍNEZ. Justo; y si, mientras,
por casualidá atacaban...

SELEDONIO. Pos eixe home només pensa
en los atacs...

GENOVEVA. Mare, anem.
No haurà perill.

MARTÍNEZ. ¡Genoveva!

[Apart] ¡Siempre hablando valensiano!
No hay quien le mude la lengua.

MANUELA. Desde ayer qu'está punchando
la chica; si yo la hubiera
creído...

GENOVEVA. *[Apart]* ¡Ai, jo per si lograva[17]
vore a Ramonico! És pena
la de no saber res d'ell,
ficat que està en la pelea.

MANUELA. Vendrá el factor[18] con nosotras.

MARTÍNEZ. ¿Y luego, si no le dejan
salir?

MANUELA. Hombre, Estanislao
es un chico.

MARTÍNEZ. Aunque lo sea.
(Bajando la voz) Pero, ¡qué valensianota!
Di... Estanislado; *[alt]* ¡estas tareas!
En fin, en vano te cansas.

MANUELA. Tienes mucha coradella[19].
Martínez, no te hases cargo
de que dormimos en tierra
como quien dise. Yo tiemblo
apenas la noche llega.

MARTÍNEZ. En efecto, los mosquitos...

MANUELA. ¿Y las pusas?

SELEDONIO. ¡Friolera!
Hi ha puça que du un senserro
penjant al coll.

MANUELA. ¡Si supieras
el susto que tuve[c] anoche!
¡No bien se quedó en tinieblas
la barraca, y cuando todos
roncabais a pierna suelta,
por ensima de mi cuerpo,
botando y pegando vueltas,
sentí una cosa peluda
que me topaba!

MARTÍNEZ. ¡Manuela!

MANUELA. ¡Ay, Martínez, qué sortido[20]
me hizo pegar!

MARTÍNEZ. ¿Y qué era?

MANUELA. El borrego, que iba suelto.

MARTÍNEZ. Pues tuvo grasia la esena[d].

MANUELA. Vaya, déjanos marchar
en un instante a Valensia
y sacaremos...

GENOVEVA. Sí, pare.
MARTÍNEZ. Es inútil; con aquella
tribulasión que salimos
me dejé la llave puesta
a la puerta de la calle.
Ya lo sabes.
MANUELA. ¡Qué cabesa!
GENOVEVA. Pues, ¿i la pobra cotorra?
Ja s'haurà mort.
MANUELA. Ni siquiera
podremos embalsamarla.
MARTÍNEZ. Lo que yo siento es la tienda:
si cae allí un proyectil
arderá como la yesca.
MANUELA. Con lo que llevamos puesto
nos quedamos de esta hecha.
MARTÍNEZ. ¿Y Estanislado?
MANUELA. En la cama.
MARTÍNEZ. ¿Tan tarde y no lo despiertas?
MANUELA. No duerme.
MARTÍNEZ. Pues si no duerme...
MANUELA. Déjalo, que está en porreta:
le han lavao los calsonsillos
y la camisa, y espera
que se enjuen.
SELEDONIO. ¡Pobre xurro[21]!
¡Com el cuc entre la herba
se vorà nuet! Pues si ara
el férem moure de pressa...

ESCENA IV

Los mismos y Mariana.

MARIANA. ¿Què hi ha, Selidonio?
SELEDONIO. Uns quants
que de València han vingut...
MARIANA. ¿I has preguntat per lo xic?
SELEDONIO. Tu te creus que tots són tu.
¿Qui el coneix ni sap a on para
si allí tots pareixen uns
en los fosils robinsons[22]
i les bolses dels menuts[23]?
MARIANA. ¡No saber d'ell! ¡Si haurà eixit
a vore-mos allà amunt

i no li han dat[24] bé les senyes!
SELEDONIO. No hu cregues. No haurà pogut.
MARIANA. Jo, per això no volia
saltar d'Alaquàs. ¿Veus?
SELEDONIO. Just;
lo que jo dia... En la por
de lo que encà estava llunt...
Si anaven carabineros...
¿Eres contrabando tu?
MARIANA. Pues per mi va[r]es tu dir
que te donaven poc gust.
¿Quenoveva tampoc sap
de Ramonico?
GENOVEVA. ¿Jo?
MARTÍNEZ I MANUELA. ¡Hum!
SELEDONIO. ¡No hu dic jo! Davant dels atres
tenim fandango segur.
MANUELA. No mires al lao aquél. *[A Genovevea]*
MARIANA. ¡Senyora, traga-li els ulls!
¿Que si mos mira a mosatros
se li apagarà la llum?
GENOVEVA. Jo no sé res, so Mariana.
Prou pene per si és difunt.
MARIANA. Vaja un consuelo que em dones.
SELEDONIO. ¡Si tu no hagueres dit xut...!
MANUELA. ¡La que debía estar muda
es esta loca!
GENOVEVA. ¿Jo?
MARTÍNEZ. ¿Aún
te atreves a retrucar?
MANUELA. Nos afronta... Ya ves tú.
SELEDONIO. ¡Quina doneta[25]! ¡Al seu home
crec que li ha dit avestruç!

ESCENA V

Los mismos y Súria.

SELEDONIO. Tio Súria, ¿mos du notícies?
SÚRIA. ¡I grosses!
MARTÍNEZ. ¡Hombre!
SELEDONIO. Sapiam.[e]
MARIANA. Diga...
SELEDONIO. Parle.
MANUELA. Hable usté pronto.

SÚRIA. ¡Catso, deixe'm respirar!
Pos sinyor, és positiu
que a l'últim han col·locat
els de dins un trenc d'abusos[26].
MARTÍNEZ. ¿Y las tropas?
SÚRIA. A eso vaig.
Segons m'ha dit Garrofeta,
les tropes pareix que estan
des d'este martí artillando[27]
el castillo d'Alaquàs[28].
SELEDONIO. Ja sabia jo que això
farien.
MARTÍNEZ. ¿Y alcansarán
los fuegos desde tan lejos?
SÚRIA. Hui en dia és molt l'alcans
de les armes.
MARTÍNEZ. Eso disen.
SÚRIA. Home, en les torres de Quart
hi ha un canó cru[29], que si vol
fica en Xiva[30] una granà.
SELEDONIO. Massa em pareix.
SÚRIA. Garrofeta
ha servit al rei sis anys
en lo cos d'artilleria,
conque veja si ho[f] sabrà.
SELEDONIO. ¡Garrofeta, per la traça
a vosté li va ficant
unes garrofes...![31]
SÚRIA. Amic,
jo dic lo que m'han contat.
MARTÍNEZ. ¿Es desir, que ahora descansan
para luego continuar?
SÚRIA. Cavaller, bé ho necessiten.
Molt foc se feu el dimarts[32]:
des d'allí vea jo el fum,
¡i és que en cada sambombà
s'enviaven uns recaos...!
SELEDONIO. Pues traça du d'acabar.
MARTÍNEZ. Pero, ¿se sabe qué fuersas
tiene el ejérsito?
SÚRIA. Hay
unos ocho mil seviles
de a caballo, y además
la infantería de a pie.
MARTÍNEZ. Muchos son.
SÚRIA. Eso no es ná.

En Valensia son lo menos
veintidós mil [33], sin contar
que hay... vostés no s'assusten,
perquè podia ser fals
lo que diuen.

MARTÍNEZ. ¿Pues?

SELEDONIO. ¿Què diuen?

SÚRIA. Ací tenen vostés camp
p'a fugir.

SELEDONIO. ¿Fugir? Explique's.

MARTÍNEZ. Hombre, acabe, por piedat.

SÚRIA. Se sosurra que han eixit
per l'horta els republicans [34]
i de tots els fugitius
volen fer una ratllà [35]
i endur-se-los a València
pe'a defendre la ciutat.

MARTÍNEZ. ¡Santo sielo!

MARIANA. ¡Mare meua!

SELEDONIO. ¿T'ho diguí jo ahir d'esprà?

MARIANA. Tu a mi no em digueres res.

SELEDONIO. Mira com ha resultat.
Ja sabia o que això
farien.

MARIANA. Tu tot ho saps
después que passa.

MARTÍNEZ. Manuela,
de aquí es presiso botar
en seguidita.

MANUELA. Martines,
no t'atorrulles.

MARTÍNEZ. Me harán
coger el fusil.

MANUELA. Martines,
a saber si eso es verdad.

SELEDONIO. Fes un fardet de la roba,
i estigam-se preparats
pe'a córrer.

MARIANA. Açò no és viure.

Vase.

SÚRIA. No s'atropellen, quisá
siga mentira, i p'a moure
sempre hi ha temps.

MARTÍNEZ. Tú verás.
Yo sé que soy desgrasiado
y si por casualidad

voy a Valensia, y atacan,
y me hisieran atacar...

MANUELA. ¡A mí tú sí que me atacas
los nírveos!

SELEDONIO. Ja està atacant
eixe home.

MARTÍNEZ. ¿Por esa senda,
dónde se sale?

SÚRIA. Al barranc.

GENOVEVA. *[Apart]* Tots volen fugir, i jo
més propet volguera estar.

ESCENA VI

Los mismos y algunos curiosos por el terraplén, con un catalejo.

CURIOSO 1.° Venid, desde el terraplén
se descubre la ciudad.

SÚRIA. Repare eixe senyoret
quina ullera du tan gran.
Acostem-se.

CURIOSO 1.° Continúa
la tregua.

CURIOSO 2.° No és mal senyal.

CURIOSO 1.° Mira por entre esos olmos,
hacia la izquierda; allí están
los morteros.

SÚRIA. Buenos días.

CURIOSO 1.° Buenos.

SÚRIA. ¿Seguixen callant
unos y otros? ¿Esa *ojera*
allarga molt?

SELEDONIO. ¿Allargar?
Si allargara, poc vorien[36].

SÚRIA. ¡Eu! També està ben xarrat.
Volguí dir si es distinguix...

CURIOSO 1.° Mirando hacia Campanar
se ve mucha polvareda.

MARTÍNEZ. ¡Santo Cristo! Si vendrán...
¿Es en esta dirección?

SÚRIA. ¿D'ahí se veu el General[37]?
¿Se veu d'ahí el trenc d'abusos?

CURIOSO 1.° Hombre, ¿usté quiere mirar?

SÚRIA. Faça el favor... No veig res.

SELEDONIO. ¡Si se la posa en lo nas
i tanca els ulls!
SÚRIA. Calle, calle...
Tot ho veig blanc... ¿És la mar?
SELEDONIO. ¡La mar, i la té a l'esquena!
Abaixe... puge...
SÚRIA. ¡*Ajajá*!
¿Allò és la torre d'Espioca[38]?
SELEDONIO. Home, si és un fumeral.
SÚRIA. Tinga, lo veo muy térbolo.
MARTÍNEZ. Un instante nada más.
Se oye a los lejos un toque de clarín.

SELEDONIO. ¿Això que s'ou són cornetes?
MARTÍNEZ. ¿Cornetas?
SÚRIA. Sí, ben reclar...
CURIOSOS. Sin duda son voluntarios
que vienen.
Vanse precipitadamente.
MARTÍNEZ. ¡Sielos!
SÚRIA. Me'n vaig
a vore-hu.
Vase.
MARTÍNEZ. Manuela, en marcha.
Y a escape.
SELEDONIO. ¿Ho diguí? ¿Què tal?
MARTÍNEZ. ¿Dónde está el paraguas?
MANUELA. En...
Quenoveva lo sabrà.
Menéate, Quenoveva.
GENOVEVA. ¡Jesús!
MARTÍNEZ. ¿Y el pato?
MANUELA. Es verdat.
Que no te se olvide el pato.
A Genoveva, que se va.
SELEDONIO. Vinga, no s'entretingam.

ESCENA VII

Los mismos y Mariana.

SELEDONIO. Ja estan ahí els voluntaris,
Mariana.
MARIANA. ¿De veres?

SELEDONIO. Trau
el fardo.
MARIANA. ¡Sinyor!
SELEDONIO. A pressa;
mira que són d'a cavall.
Endu[s]-te els botifarrons
sequets; allí els tens penjats.
MANUELA. ¿Y Estanislado?
SELEDONIO. ¿El xurret?
En tratge de gos [39] se'n va
fugint: miren-lo amagant-se
per darrere dels canyars.
MANUELA. *(Gritando)* ¡Estanislado! ¿Y tu ropa?
SELEDONIO. ¡Si pareix un indio brau!
Eixe pot dir que la pell
és lo únic que salvarà.
Toque de clarín más cercano.
MARTÍNEZ. ¡Adiós!
MANUELA. ¡Virgen!
SELEDONIO. Ja els tenim
damunt.
MARIANA. ¡Anem-se'n!
SELEDONIO. ¡És tard!
MARTÍNEZ. Si nos ven huir seguro
que nos ametrallan.
TODOS. *(Consternados)* ¡Ay!
VOZ. *(Dentro)* D'ord[r]e del Sinyor Alcalde
que aquell que s'haja trobat
una agüela sorda i coixa,
que la presente en l'estanc.
SELEDONIO. ¡Oi!
MANUELA. ¡Martines!
MARTÍNEZ. ¡Voto al chápiro [40]!
MARIANA. ¡Chico!
SELEDONIO. Mos ha degollat
eixe pregoner.
MARIANA. ¡Quin susto!
SELEDONIO. No: jo no fiu alt ni baix.
MANUELA. Martines, en acabando,
veas si hay en el pueblo
calaguala. [41]
MARTÍNEZ. Yo he tenido
bastante serenidad.

ESCENA VIII

Los mismos y Súria.

SÚRIA. ¿Què els pareix el pregoner?
MARIANA. ¿Vosté ha vist?
MARTÍNEZ. ¡Maldito!
SELEDONIO. En quant
digué la primer[a] paraula [42],
ja sospechí jo el remat.
SÚRIA. Pos, sinyor, la cosa hui
es troba pitjor que mai.
SELEDONIO. ¿Ha sabut algo?
MARTÍNEZ. ¿Què passa?
SÚRIA. Ara acabe de parlar
en Garrofeta.
SELEDONIO. ¡Al bordell! [43]
¡Ja mos té cap per avall!
MARTÍNEZ. Pero, ¿cuál es el motivo
que ha podido empeorar
las sircunstansias? Sepamos;
usté no desía...
SÚRIA. ¿Cuál?
Que hasta la present no han fet,
com qui diu, més que juar.
MARTÍNEZ. ¡Demonio, pues vaya un juego!
SELEDONIO. ¡En les nyesples que han soltat!
SÚRIA. Con las máquinas de guerra
que compta hui el general,
deixa a València en mig dia
com la palma de la mà.
MANUELA. Este hombre nos ataranta.
MARIANA. Jo, d'ouir-ho, estic suant.
MARTÍNEZ. Pero, ¿què maquinas son
ésas?
SÚRIA. Garrofeta...
SELEDONIO. ¡Bah!
Ja tenim atra garrofa!
SÚRIA. Dise que causan fredat.
Jo no sé quin brigadiel
dels últims que han aplegat,
home, té una colombrina [44]
que, si escomença a arruixar,
aventa les bales cròniques [45]
a dies quilómegros[g] llargs.

MARIANA. ¡Pobreta València meua!
(A Seledonio) ¿Y el chiquillo?
MARTÍNEZ. Arrasarán
la población.
MANUELA. ¡Sí, Martines!
SÚRIA. ¿Saben lo que hará más mal?
Las botellas espolsivas[46].
MARIANA. ¡I no voler-se entregar
eixos hòmens!
SELEDONIO. Jo hu diguí:
ells nunca s'entregaran.
Les botelles ni les bales
no els acovarden.
SÚRIA. ¡Ai! ¡Ai!
SELEDONIO. Però si ells també ne tenen.
SÚRIA. Els falta lo principal.
SELEDONIO. Tot lo que tinguen les tropes,
tot ho tenen ells.
SÚRIA. Engany.
Té el General atra cosa
pitjor.
SELEDONIO. ¿Què té el General?
SÚRIA. ¿Què és lo que té...? ¡Projectils!
SELEDONIO. Tio Súria, mos ha tombat.
SÚRIA. ¡Projectils!
MARTÍNEZ. Tío Suria,
usté ignora que les dan
ese nombre...
SÚRIA. Garrofeta
hu ha dit, i més enterat
que Garrofeta no crec
que ací ningú puga estar.
SELEDONIO. ¿No hu dic?
SÚRIA. ¡Home, un artiller
que s'encontrà en l'atac
del Cuallao[47], i li caigué
una bomba al seu costat!
MARTÍNEZ. ¿Y no lo tocó?
SÚRIA. Allò fon
un milacre dels més grans.
Faça's compte que ell estava
a on estic jo, i als costats
a on estan vostés havia
dos artillers. Només fa
que retirar-se un moment,
i en seguideta, bramant

per l'aire baixa una bomba,
rebenta allí en mig, i... ¡pam!

Imitando con la acción el estallido, y dándoles dos golpes en el vientre a Martínez y Seledonio, que empujan a las mujeres.

MARTÍNEZ. En el estómago, ¡bestia!
SELEDONIO. ¡So bruto, m'ha allastimat!
SÚRIA. Desemule, Selidoino[h].
MANUELA. Martines, me has hecho mal.
MARIANA. *(A Seledonio)* I tu, a mi.
SELEDONIO. Faça el favor
ací de no nomenar
a Garrofeta.

Óyese un gran estruendo.

MARTÍNEZ. ¿Ese estruendo...?
MANUELA. ¡Madre mía!
SELEDONIO. ¡Això és granà!
SÚRIA. ¡És bomba!
SELEDONIO. ¡Tots boca a terra,
que és bomba!
MANUELA. Martines, ¡ah!

Súria y Martínez se tienden en el suelo, Seledonio va a hacer lo mismo, pero se lo impide Manuela, que se deja caer en sus brazos desmayada. Mariana desaparece.

¡Seledonio!
SELEDONIO. Dona, ¡solte'm!
Dona, deixe'm acatxar.
SÚRIA. *(Levantándose)* En lo camí se veu pols;
allí es deu haver colgat[48]

Vase.

MARTÍNEZ. Tío Suria, mire ustet
que aún podía reventar.

Permaneciendo en la misma posición.

SELEDONIO. Pero esta dona... ¡Manuela!
¡Com un tito d'erta està!
MANUELA. ¡Martines!
SELEDONIO. ¡Bé! Ja retorna.

MARTÍNEZ. *(Incorporándose)* ¡Qué cuadro más inmoral!
¡Ante tu esposo!
SELEDONIO. Home, amague's;
si no és per mi, s'obri el cap.
MANUELA. Gràcies.
SELEDONIO. ¿Veu?
MANUELA. Como el tío Suria
acababa de contar
lo de las bombas, aquél
roído tan infernal
me privó de los sentidos.
MARTÍNEZ. Yo tuve serenidad...
SELEDONIO. Com sempre.

ESCENA IX

Los mismos. Súria y Genoveva.

SÚRIA. ¡Voto al dimoni!
SELEDONIO. ¿Per a on ha rebentat?
SÚRIA. ¡Si ha segut una tartana
que venia desbocà
i ha pegat un vuelco, fent-se-li
en dos trossos un varal! [49]
MANUELA. ¿Tú ves, Martines?
MARTÍNEZ. Yo veo
lo mismo que tú.
SELEDONIO. A l'instant
diguí jo que aquell roïdo
no era bomba ni granà.
SÚRIA. Dins la tartana venia
un jove.
GENOVEVA. ¿I s'ha allastimat?
SÚRIA. Ha estat prim [50]. Lo que em figure,
i he [i] arribat a sospechar
per la traça i vestimenta
que és algun republicà
dels que se n'eixen d'incò[g]nit.
MARTÍNEZ. Algún espía quisá.
GENOVEVA. *[Apart]* ¿Podria ser Ramonico...?
Bé diuen que el que té fam...
MANUELA. Martínez, un poco de agua
con asúcar... [51]
MARTÍNEZ. Es verdad.
Ven; ¿ustedes quieren?
SELEDONIO. Grasias.

ESCENA X

Súria y Seledonio.

SELEDONIO. Lo que vullc jo és almorzar,
pues si ara no ha segut res,
prengam forces per si a un cas
mos toca córrer de veres.
SÚRIA. Amic, no diu vosté mal.
SELEDONIO. Ma muller, m'ajuaria
que està en un rincó plorant
per lo chiquillo.
SÚRIA. És precís.
SELEDONIO. Ella vol dessimular
i jo també hu dessimule
per eixos d'ahí davant.
SÚRIA. No reflexionen, són jòvens...
SELEDONIO. Entre, i m'acompanyarà.
SÚRIA. Jo ja fiu el meu pienset.
SELEDONIO. Mes que siga un trago.
SÚRIA. Avant.

ESCENA XI

Ramonico, y a poco Genoveva.

RAMONICO. ¡Quan cego anava eixe bruto *Doliéndose de un brazo.*
que en un clot tan fondo volca!
Si em descuide i no sé caure
lo manco me descoprona [52];
si no em fa com en València
no ha pogut fer-me una bomba.
Però el braç, és que no puc
ni alçar del rabo una mosca.
¿Quina d'estes dos barraques
serà la del tio Porga?
Preguntaré en una, a vore...

[Va a] la de la familia Martínez.

GENOVEVA. *(Saliendo)* No sé per què se m'antoixa
que ha de ser ell.
RAMONICO. ¡Quenoveva!
GENOVEVA. ¡Ramonico!

RAMONICO. ¿No eres sombra?
GENOVEVA. Bé m'ha dit el cor que estava
prop de la teua persona.
RAMONICO. Buscant venia a mos[j] pares
i t'encontre a tu, paloma.
GENOVEVA. Tos[k] pares els tens allí.
RAMONICO. ¿I ací els teus? ¡Viva l'embrolla!
Pues s'ajuntaren los guardias
con los metedores[53]. ¡Contra!
¡Lo que fa en estos saraus
la casualitat guilopa!
Jo, pues ixquí del Cantó
anit a les deu... més fosca
no n'he[i] vist atra en ma vida.
Fora el cèrcol de la ronda,
casi a la palpa, i per sendes
i en cautela per la tropa
vaig arribar a Alaquàs;
però allí em trobí en la contra
de que mos[j] pares havien
desfilat cap a esta zona.
Mamprén atra caminata.
¿Què fiu? M'esperí a l'aurora,
peixquí eixa ratera en rodes,
que mig s'ha fet una coca,
i ací em tens, beneint la sort
que este encuentro em proporciona.
GENOVEVA. Gràcies a Déu que estem junt.
Ja no viuré en la sotsobra
de creure't mort o en perill
dins d'aquella Babilònia.
RAMONICO. Només dic adiós als pares
i me'n torne.
GENOVEVA. ¿Tu? Això és broma.
RAMONICO. Vórer si de tu sabien
era la meua ànsia tota;
conque ja puc anar a véncer[54]
o a morir.
GENOVEVA. ¡I ho diu en sorna!
Bueno: si no jo, ta mare
sabrà fer-te la forçosa[55].
RAMONICO. Bon compte, quan dins d'un rato
pot ser que ataque la tropa.
GENOVEVA. ¿Què dius?
MARTÍNEZ. *(Dentro)* ¡Quenoveva!
MANUELA. *(Id.)* ¡Chica!

RAMONICO. ¡Tos[k] pares!
GENOVEVA. ¡Quina candonga![56]
Sempre vigilant-me.
RAMONICO. Adiós.
GENOVEVA. Entra-te'n com una fona[57].
RAMONICO. *[Apart]* Si ells saberen lo que em deuen...
[Alt] Encà es vorem.
GENOVEVA. ¿Sóc jo bova?
RAMONICO. *[Apart]* Només que si no és per mi
van a demanar limosna.

ESCENA XII

Genoveva, Manuela y Martínez.

MARTÍNEZ. ¿Tú, en orden de quién te alargas
del modo que está la cosa?
Pues ella hablaba en alguno.
MANUELA. Sería en otra persona.
MARTÍNEZ. Calculas bien.
MANUELA. Es presiso
no dejarla a sol ni a sombra.
Pasa pronto.
GENOVEVA. És que fa dins
la calor més calorosa
que ací fora.
MARTÍNEZ. Eso también
es una verdad... calórica.
GENOVEVA. *[Apart]* Lo que és d'ací no m'arranquen
que no veja si ell se'n torna.

ESCENA XIII

Los mismos, y a poco Mariana, Seledonio y Ramonico.

SELEDONIO. *(Dentro)* ¡Queda't!
RAMONICO. *(Id.)* ¡No!
MARIANA. *(Id.)* ¡Que sí!
MARTÍNEZ. ¿Qué es eso?
¿Tendremos otro percance?
SELEDONIO. No te'n vas.
Saliendo.
RAMONICO. No prevaliquen[58]

perquè tot serà debaes.

MARIANA. ¡Ramonico!

MANUELA. ¿Ramonico?

MARTÍNEZ. ¿Cómo? ¿Aquí, ese perdurable? [59]

MANUELA. Martines, ¿qué te parese *[Con] intención.*
la calor que dentro hase?

MARTÍNEZ. Me parese que aquí fuera *[Con] intención.*
también hasía bastante.

MANUELA. Ya puedes entrar.

MARTÍNEZ. Ya puedes.

MANUELA. De seguida.

MARTÍNEZ. Que no tardes.

RAMONICO. No atosiguen a la xica;
deixen que li pegue l'aire.

MANUELA. ¿Quién le mete a farolero?

MARTÍNEZ. Si estuviera en otra parte
que hase más falta que aquí...

MANUELA. La vida es muy apresiable. *[Con] ironía.*

RAMONICO. Facen favor...

MARIANA, GENOVEVA, SELEDONIO. ¡Ramonico!

MARTÍNEZ. ¿De qué?

RAMONICO. De no provocar-me.

MARTÍNEZ. Lo cogeremos al braso,
cuando por él y otros tales,
si no lo ha estorbao Dios,
me habré quedado en la calle.

RAMONICO. Lo que és en eixe sentit
no m'ofenga a mi ni als atres.
Perquè els valencians són hòmens
que en les seues saragates
podran errar en los fins,
que és d'hòmens l'equivocar-se,
però, tenint-ho en les mans,
dueños de les circumstàncies,
ni volen lo que no és d'ells,
ni de l'ocasió se valen. [60]

MARIANA. ¡Ben dit!

MARTÍNEZ. Me ha entendido mal.

SELEDONIO. ¿Diguí jo que a l'ajuntar-se...?

MARTÍNEZ. Yo digo que son la causa
si hay en mi tienda un percance.
¿No han podido entrar las bombas?

SELEDONIO. Ustet les decó la llave.

RAMONICO. I és veritat.
Sacando una llave de puerta de calle.

TODOS. ¡Qué!

RAMONICO. Pensava
tornar-li-la per mà d'atre,
però ja que em posa en trot
d'enseñar al que no sabe,
tinga-la ahí.
MARTÍNEZ. ¿Tú la vistes?
RAMONICO. El matí de les descàrregues [61],
que ani a vore si vostés
també havien mudat d'aires.
Sort deixar-se-la, i més sort
si envià i no la trobaren;
pues la nit en que seguiren
plovent melons i magranes,
fent de tripas corasón
anava jo a un puesto i atre,
quan estant front la botiga
sent dins un gran tro, i en l'acte
viu molt viva resplandor
com si ardira tot en flames.
MANUELA. ¡Martines!
MARTÍNEZ. ¡Virgen Santísima!
RAMONICO. Fon casi res, no s'espasmen.
SELEDONIO. Jo hu dia.
MARTÍNEZ. ¿Nos queda aún algo?
RAMONICO. Seguirà despatxant salses.
Com duia la clau damunt,
obric, entre i prompte aclare
que el depòsit del petróleo
s'havia inflamat... atrape,
buscant per allí, el caixó
de la terra de peraire [62]
i esparramant-la damunt
logre que el foc no es propague.
MANUELA. ¡Qué milagro!
MARIANA. ¡Això és mon fill!
GENOVEVA. ¡Hu esperava!
SELEDONIO. ¡Fill de pare!
MANUELA. Si no hay más que lamentar...
MARTÍNEZ. Alguna peseta vale
la pérdida, sin embargo.
SELEDONIO. *[Apart]* ¡A què encara plora el lladre!
RAMONICO. Pose, pues, també en lo compte
tres mitjos fils [63] de caneles
que al calor se derretiren,
quedant les metxes penjaes.
SELEDONIO. Perd el sèu, que del cotó [64]

pot fer-se un parell de calces.
MANUELA. ¿Y el insiendo[1], de qué fue?
RAMONICO. D'una granà al rebentar-se,
que entrà per el desllunat
fent apenes descalabre.
MARIANA. ¡Molt te tenen que agrair!
GENOVEVA. ¡L'acció que ha fet...!
SELEDONIO. ¡És molt *caje*![65]
Lo que és a mi no em sorprén.
MARIANA. ¡M'agrà com te donen gràcies!
RAMONICO. ¿Que jo acàs al favorir-los
pensí en que me les donaren?
MANUELA. Yo...
MARTÍNEZ. Yo...
RAMONICO. Vaya, el temps se'n passa,
i estaran ja allà tatxant-me
d'home de poca vergonya.
MARIANA. ¿Què? ¿T'empenyes en anar-te'n?
SELEDONIO. ¡Si a les dotze han d'atacar
per totes les quatre bandes!
RAMONICO. Millor; allí estaré jo
luchant entre els que m'aguarden.
¡Adiós!
GENOVEVA. ¡Ramonico!
SELEDONIO. ¡Xec!
MARIANA. ¿Tu vols que em muiga?
GENOVEVA. No em mates.
MARTÍNEZ. Vamos... yo no puedo más.
¡Detenlo, mujer!
MANUELA. No cale.
Lígalo con Quenoveva,
y así no podrá marcharse.
RAMONICO. ¿Què és lo que diu?
MARTÍNEZ. Dicho y hecho.
Los une.
SELEDONIO. Com jo em figurava et paguen.
GENOVEVA. ¿Veus tu?
MARIANA. Déu els ha tocat.
RAMONICO. Però... ¡Si no puc quedar-me!
¡Sinyor! ¡En quina mal[a] hora
me fan feliç estes ànimes!
¡Si me n'ixquí en compromís
i l'honor està quirdan[t]-me!
GENOVEVA. ¡Però jo te tinc lligat!
RAMONICO. ¡Però jo romp les lligasses!

Desprendiéndose, después de un momento de lucha, de las manos de Genoveva.

¡Adiós a tots!

TODOS. ¡Ah!

RAMONICO. L'amor,
per al deure no té armes.
Jo tornaré, Quenoveva;
prega-li a Déu que m'ampare.

ESCENA ÚLTIMA

Los mismos, [y] el tío Súria muy alborozado.

SÚRIA. ¡Vítol! ¡Vítol! ¡Festa grossa!
Sorpresa agradable en todos.

MARIANA. ¿De veres?

SELEDONIO. No mos enganye.

SÚRIA. Jo no sé com m'heu apanye;
que en l'acte ja sé la cosa.
M'acaba de dir Colau,
l'aguacil, que ha resibit
l'ajuntament un escrit
dient... ¡Que s'ha fet la pau!

TODOS. *(Con alegría)* ¡Gràcies a Déu!

RAMONICO. ¡Si és un fet!

SELEDONIO. Jo hu dia.

GENOVEVA. *(A Ramonico)* Ja no te'n vas.

SÚRIA. Vaig a vore del terràs[66] *Subiendo al terraplén.*
si es veu lo del Micalet.
¿Què tal? ¡No manca, no manca!
Vinguen, que a tots interessa.

TODOS. ¿Què? ¿Què és?
Llegándose.

SÚRIA. ¡Que hi ha roba estesa!

RAMONICO. Veritat. ¡Bandera blanca! *Sobre el terraplén.*

SELEDONIO. ¡Hui ham de fer una paella
que s'ham de xuplar els dits!

Bajando [Súria] con Ramonico, a la escena.

SÚRIA. M'apegue, que eixos envits

mai m'encontren dur d'orella.

MARIANA. I en acabant, si pot ser,
tots a casa.

SELEDONIO. *(A Ramonico)* Digues tu.
¿No haurà allí algun cap llauger
que encà mos done què fer?

RAMONICO. No tinguen recel ningú,
que p'a fer, entre germans,
rebel·lions sinse desmans,
en quinze dies de dol,
en tot lo poble espanyol
ningú com m els valencians.

FIN

NOTES TEXTUALS

[a] En cursiva a *OC*.

[b] A *OC* aquest vers, apareix fragmentat en dos, hipomètrics:

pues dihuen
que hui a les dotze.

[c] A *OC*, per evident errada, *tuvo*.

[d] A *OC*, *esena*.

[e] Aquests versos apareixen a *OC* mal distribuïts:

SÚRIA. ¡I grosses!
MARTÍNEZ. ¡Hombre!
SELEDONIO. Sapiam.
MARIANA. Diga...
SELEDONIO. Parle.
MANUELA. Hable usté pronto.

[f] Contra el que és habitual a la resta de les obres d'Escalante, així apareixen alguns pronoms febles *ho* transcrits com a *ho*, i no com a *hu*. No cal ni dir que nosaltres respectem aquesta particularitat.

[g] Així a *OC*.

[h] Així a *OC*.

[i] A *OC*, *ha*; esmenem per evitar confusions.

[j] A *OC*, *mons*; esmenem per regularitzar el text.

[k] A *OC*, *tons*; esmenem per regularitzar el text.

[l] Així a *OC*.

[m] A *OC*, *como*; esmenem perquè el context és purament valencià, raó per la qual cal suposar que es tracta d'una errada d'impremta.

NOTES CRÍTIQUES

[1] *Joaquim Balader*. València, 1828-1893. Dramaturg en valencià i en castellà. Va escriure en 1862 *Al sa i al pla*, primera peça llarga (tenia dos actes) en la nostra llengua. Es autor també d'altres peces com *Aixarop de llarga vida, Misèria i companyia* (1872), *Les beceroles de l'amor* (1874), etc. Sanchis Guarner (*Els inicis del teatre valencià modern, 1845-1874*, València, Universitat, 1980, p. 57) li atribueix una major correcció idiomàtica que la que té Escalante, cosa que justificaria l'existència d'alguns cultismes i d'una relativa major normalitat ortogràfica a aquesta peça.

[2] El fet que Escalante aparega esmentat en segon lloc es pot deure a que s'ha optat per l'ordre alfabètic, tot i que cap també suposar que la iniciativa d'aquesta peça, atípica dins el conjunt de la producció escalantiana en tant quant dramatitza una situació històrica molt concreta i amb una clara vessant política, siga més aviat de Balader que no del nostre autor.

[3] *Josep Ovara.* València, 1827-1882. Pintor i dramaturg. Escriptor de teatre des del 1871 (*La guerra en pau*) col·laborà també amb Joaquim Balader (*Un atre Matusalem*). Entre les seues obres destaquen *Dimarts 13, Pare i cavallers, Males llengües* i sarsueles com *La nòvia d'Albal.*

[4] *Circo Español.* Vid. notas [2] i [52] d'*Un torero d'estopa.*

[5] *Maria Agostí.* Una de les actrius habituals a les peces d'Escalante. Va participar per primer cap en una obra d'aquest autor arran l'estrena de *La senserrà...*

[6] Certament la localització concreta del lloc on s'esdevé l'acció no és gens fàcil; tanmateix, les referències a la Torre d'Espioca, i al ferrocarril (el de València a Xàtiva) ens situaria a l'Horta Sud, al qualsevol dels termes entre Sedaví i Silla.

[7] *Selva.* Nom que en l'argot teatral rep el teló que representa un paisatge amb arbres, siga boscós o no.

[8] Els teatres valencians d'ençà els anys cinquanta ja disposaven d'il·luminació a gas que permetia canvis de llum en l'escenari. De tota manera, no són gaire freqüents les acotacions, als sainets, que els expliciten al principi de l'obra, com ací succeeix.

[9] *Bureo.* En sentit col·loquial: festa, embolic; *ir de bureo*: «juerga» (*DUE*).

[10] No és aquesta un tipus de professió que aparega sovint a Escalante, qui prefereix habitualment presentar personatges amb professions més pròpies del sector terciari, malgrat que la indústria del moble, florent a València, demandava de torners que fabricaren els barrots.

[11] *Encantonamiento.* Referència al moviment cantonal promogut per un ampli sector dels republicans federals espanyols, que s'oposaven a la política més moderada del també federal Pi i Margall, qui pretenia d'establir un règim federal reconegut a la Constitució. Aquest sector, amb el suport de l'anarcosindicalisme, pretenien establir el sistema federal des de la base; en conseqüència, erigiren en cantons federals les poblacions i ciutats on comptaven amb simpatitzants, com ara Castelló, València, Alcoi i, sobretot, Cartagena. Iniciat a aquesta darrera ciutat el moviment (12 de juliol de 1873), Pi i Margall dimití i deixà pas al govern de Salmerón (18 de juliol), que es veié obligat a reprimir l'aixecament cantonalista, tasca que va ser continuada pel seu successor Castelar. A la ciutat de València, el Cantó, presidit per Pedro Barrientos Robles, va ser proclamat el 19 de juliol i es mantingué actiu fins el 8 d'agost del mateix any.

[12] *Claveles.* Com no coneixem cap d'ús alimentari del clavell, haurem de suposar que es tracta d'una deformació de *clau*, espècia molt emprada en alimentació.

[13] Tampoc no és massa procliu Escalante a afirmacions tan explícites en defensa de la llengua (que potser ací caldrà atribuir a Balader). En efecte, el nostre dramaturg sempre preferirà ridiculitzar els qui menyspreen el valencià, i l'abandonen; vid. per exemple *L'herència del rei Bonet.* No hi apareixen, tanmateix, gaires referències a que el valencià siga la llengua dels avis, potser perquè els d'Escalante evidentment no la van emprar mai (vid. nota biogràfica al primer volum).

[14] ¡Canario! «Interjección de asombro, sorpresa, protesta, disgusto o enfado, semejante a ¡caramba!» (*DUE*).

[15] *Seco sin llover.* Suposem que es tracta d'una traducció grotesca de l'expressió valenciana *en un bell en sec.*

[16] *Niñolada.* En realitat, *ninyolada* és, segons, el *DCVB* (qui esmenta al seu torn el Diccionari d'Aguiló), la «ratlla tirada amb la ninyola pels mestres de casa i fusters». La *ninyola* és el cordill emprat per indicar la direcció. És de suposar que ací vol referir-se més que a un projectil, a la seua trajectòria, raó per la qual parla després d'obrir en canal.

[17] Vers hipermètric.

[18] *Factor.* Segons el *DUE*, factor és la persona que té poders d'un comerciant, i equivaldria –doncs– a apoderat o administrador. Pel context, però és evident que es tracta d'un aprenent.

[19] *Coradella.* Segons el *DCVB*, en valencià «tindre coradella» és tindre calma, fredor d'esperit, flema. La coradella és el conjunt de les vísceres dels animals.

[20] *Sortido.* Castellanització de *sortit*, forma valenciana equivalent a ensurt.

[21] *Xurro.* Per a l'expressió, vid. nota [7] de *El tio Cavil·la.* Per altra banda, no hem d'oblidar

que era molt freqüent que als xiquets d'aquestes zones, així com als de les comarques de Terol (també assimilats als *xurros*) els posaren els seus pares com a aprenents en botigues i tallers de la ciutat de València.

[22] *Robinsons.* No localitzats aquest tipus de fusells.

[23] *Menuts.* Tot i que no hem trobat al *DCVB* una accepció que es corresponga al context (no creiem que faça referència als diners solts), suposem que ací menuts farà referència més aviat a la munició.

[24] *Dat.* Forma prou estranya en Escalante, tot i que relativament vigent al llenguatge literari del seu moment.

[25] *Doneta.* En sentit irònic, dona simpàtica (*DCVB*).

[26] *Trenc d'abusos.* Tren d'obusos, evidentment. Aquest tren va arribar-li al general Martínez Campos –que va dirigir les operacions de setge de la ciutat– el 28 de juliol i estava constituït per dos obusos i quatre canons. Vid. Constantí Llombart, *Trece días de sitio o los sucesos de Valencia,* València, Tres i Quatre, 1973, pp. 103-104.

[27] *Artillar.* Posar-hi peces d'artilleria.

[28] *Castell d'Alaquàs.* Castell situat a aquesta ciutat de l'Horta Sud, construït en 1584 i amb quatre grans torres (una d'elles enderrocada a començaments de segle).

[29] *Canó cru.* Ni cru ni cuit; del que parla el *Tio Súria* és el de canó Krupp que els cantonalistes van situar dalt les torres de Quart, i que tenia un pes de setanta arrobes. Vid. C. Llombart, *op. cit.*, pp. 113-114.

[30] L'exageració és manifesta: Xiva es troba a quasi trenta quilòmetres de València.

[31] *Garrofes.* Conjunt de mentides (*DCVB*).

[32] Es tracta del dimarts 5 d'agost, últim dia que les forces lleials al Govern de la República van bombardejar la ciutat. Vid. C. Llombart, *op. cit.*, pp. 165 i ss.

[33] Xifra absolutament desmesurada. Llombart cita, *(op. cit.,* p. 63) que els cantonals van arribar a preparar un exèrcit expedicionari per marxar sobre Alzira, on s'havia refugiat el Governador Civil, senyor Castejón; aquest exèrcit no el formaven sinó dos mil voluntaris i tres canons.

[34] En efecte, diversos líders cantonals –com José Pérez Guillén, El Enguerino– van recórrer l'Horta i altres comarques per tractar de recollir voluntaris. Tanmateix, el 5 d'agost aquest tipus d'expedicions ja no era possible a causa del setge (enfrontament entre voluntaris i tropes regulars a Mislata, el dia 4). Els autors, doncs, recorren a un tòpic sense base.

[35] *Ratllà.* Fileres d'individus (presos o reclutes) vigilats per altres homes. És clar que això suposava que el recolzament amb què comptaven els cantonals havia disminuït tant que es veien obligats a fer lleves forçoses.

[36] *Si allargara...* Allargar referit a les ulleres vol dir, com el *Tio Súria* bé diu, arribar a una certa distància. El joc de paraules descansaria en el sentit d'allargar com anar-sen a algun lloc determinat.

[37] Es tracta d'Arsenio Martínez Campos. (Segovia, 1831; Zarauz, 1900). Capità General de València el 1873. El 29 de desembre de 1874 a Sagunt iniciaria la Restauració Borbònica (proclamació d'Alfonso XII). Posteriorment va marxar a Cuba i va dirigir les campanyes nord-africanes.

[38] *Torre d'Espioca.* Torre d'origen àrab que es troba al caseriu del mateix nom, dins el terme municipal de Picassent.

[39] *Tratge de gos.* Anar nu, en cuiros.

[40] *Voto al chápiro. Chápiro* és un arcaisme per barret (*DUE*), l'expressió, doncs, equival a «¡Pel meu barret!».

[41] *Calaguala.* Vid. nota [22] a *El tio Cavil·la.*

[42] Tot i que el sentit demana *primera* i no *primer,* aleshores el vers seria hipermètric, raó per la qual hem optat per la segona sol·lució.

[43] *Al bordell.* Enviar algú a malviatge (*DCVB*).

[44] *Colombrina.* Deformació còmica per *colobrina,* nom que rep tant una peça d'artilleria del segle XVII com els cartutxos de cartró i paper encolat, plens de pòlvora, sofre, salnitre, etc. que omplia el cap dels antics coets de guerra.

[45] *Bales còniques.* Projectils de forma cònica, emprats per augmentar la seua capacitat de penetració en blindatges i fortificacions.

[46] *Botelles espolsives.* El d'*espolsives* per *explosives* és evident; la botella potser siga una mena de bombona o bomba.

[47] *El Cuallao.* Referència al cèlebre bombardeig del port peruà de El Callao, que va tenir lloc el dos de maig de 1866, en la guerra entre Xile i Perú, i on l'armada espanyola a les ordres de l'almirall Méndez Núñez intervingué a favor de la primera.

[48] *Colgat.* En el sentit de jeure, gitar-se en terra, sepultar (*DCVB*).

[49] *Varal.* Cadascú dels dos pals on s'enganxa la cavalleria que ha d'arrossegar el carro.

[50] *Ha estat prim.* Ha faltat poc.

[51] Es tracta d'un *cordial*, beguda emprada per refer-se d'ensurts o impressions fortes.

[52] *Descopronar.* Trencar el copró, nom que rep col·loquialment l'os sacre.

[53] *Metedor* és, segons el *DUE*, aquell que introdueix gèneres de contraban. El sentit de la frase és, doncs, evident.

[54] Vers hipermètric.

[55] *La forçosa.* La llicència definitiva que exonerava el seu posseïdor de tota mena de servei a l'exèrcit.

[56] *Candonga.* Segons el *DCVB*, en valencià i mallorquí, raó foradada o conversa inconvenient i embullosa.

[57] Expressió no recollida al *DCVB* però de sentit obvi: fer una cosa tan ràpid com la pedra llançada amb una fona.

[58] *Prevalicar.* Vid. nota [9] a *El tio Cavil·la.*

[59] *Perdurable.* Ús còmic inapropiat del terme, per perdulari, captaire.

[60] Una de les preocupacions més grans dels cantonalistes va ser, precisament, la defensa de la propietat privada. Així, a la *Proclama* cantonal del 30 de juliol de 1873, feien constar expressament com un dels objectius: «Defensa a toda costa de la propiedad y el derecho». (Llombart, *op. cit.*, p. 115).

[61] El bombardeig contra València s'inicià el 31 de juliol. (Llombart, *op. cit.*, pp. 121 i ss.).

[62] *Terra de peraire.* Argila esmèctica, mena de terra groga que empren les mares per a curar el foc de les criatures, segons el *DCVB.*

[63] *Mitjos fils.* Fils amb què es nugaven els ciris i espelmes per penjar-los.

[64] Es tracta, per supost, del cotó de les metxes de les caneles adés esmentades.

[65] *Caje.* Vid. nota [13] a *La sastresseta.*

[66] *Terràs.* El terraplé del ferrocarril.